

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम

संपादक
डॉ. ताहेर एच. पठाण

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम

संपादक

डॉ. ताहेर एच. पठाण

प्रशांत पब्लिकेशन्स

४३. दलित स्त्रियांची आत्मकथने : एक आकलन.....	२८४
- प्रा. कैलास कळकटे	
४४. दलित साहित्य आणि संत साहित्य	२८९
- डॉ. अशोक उ. घोळवे, कृष्णा उत्तम नागरे	
४५. दलित नाटकांचे समाज जागृतीतील योगदान	२९६
- डॉ. राखी सिद्राम सलगर	
४६. दलित साहित्याची पार्श्वभूमी	३०१
- प्रा. संध्या जंजाळ	
४७. प्रेमानंद गजवी यांच्या नाट्यकृतीतील मानवी क्रौर्याचा शोध	३०८
- अभिषेक राजेंद्र परब	
४८. दलित आत्मकथने : समाज वास्तव आणि जीवनदृष्टिकोन	३१७
- सुरवसे प्रकाश गणपती	
४९. दलित साहित्य : एक दृष्टिक्षेप	३२३
- स्वप्नील युवराज भोसले	
५०. आंबेडकरी चळवळ आणि दलित साहित्य	३३१
- सुरेश देवचंद शिरसाट	
५१. दलित साहित्याचे विशेष	३३७
- नेहा रतन बनसोडे	
५२. दलित साहित्याची प्रेरणा आणि तत्त्वज्ञान	३४३
- आण्णासाहेब हंबीराव सोनवणे	
५३. दलित साहित्याचे स्वरूप-विशेष	३४७
- सखाराम बाबूराव शिंदे	
५४. जागतिकीकरण आणि दलित नाटक	३५५
- अरुणा मानिक गायकवाड	
५५. दलित आंदोलनामध्ये विविध समाजसुधारकांचे योगदान	३६०
- सौ. अर्चना वैजनाथ घोडके (शिंदे)	
५६. दलित साहित्यातील एक वाङ्मय प्रकार : आत्मकथन	३६८
- दिपक रायभान कारके	

दलित स्त्रियांची आत्मकथने : एक आकलन

- प्रा. कैलास कळकटे

जीवनदीप शै.सं.सं. कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खर्डी, ता.शहापूर, जि.ठाणे

गोष्टवारा :

मराठी वाङ्मयात साठोत्तरी कालखंडात दलित साहित्याचा उदय झाला. या वाङ्मयीन प्रवाहातील ठळक वाङ्मयप्रकार आत्मकथन हा आहे. दलित आत्मकथनांनी एका नव्या भावविश्वाचा परिचय करून दिला. त्यातही दलित स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मकथने ही अतिशय वेगळ्या स्वरूपाची आहेत. हे आत्मकथने एका बाजूला स्वतःचे दुःख तर दुसऱ्या बाजूला समस्त स्त्रीजातीचे दुःख मांडत जातात. त्यामुळे एक वेगळेच विश्व या आत्मकथनातून वाचकांसमोर येते. जवळपास १५ दलित स्त्रियांनी आत्मकथन लिहिले आहेत.

प्रस्तावना :

मराठी वाङ्मयात १९६० नंतर एक ठळक वाङ्मयीन प्रवाह म्हणून दलित साहित्याचा उदय झाला. या वाङ्मयीन प्रवाहाने मराठी वाङ्मयाच्या कक्षा अधिक विस्तारित केल्या. एक नवे अनुभवविश्वच या वाङ्मयप्रवाहाने मराठी साहित्याला बहाल केले ते पुर्णपणे नवे होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे या प्रवाहाचे प्रेरणास्थान आहेत. त्यांनी परिवर्तनवादी चळवळीच्या माध्यमातून दलित समाजामध्ये जे 'आत्मभान' जागृत केले त्याचे रूपांतर म्हणजे हा प्रवाह. कारण आत्मभान आल्यानंतर दलित समाजातील लेखक आत्मशोध घेऊ लागले. या आत्मशोधाच्या जाणिवेतूनच या प्रवाहाचा उदय झाला. हा आत्मशोध त्यांनी कविता, कथा, कादंबरी, नाटक आणि आत्मकथन या वाङ्मयप्रकाराच्या माध्यमातून घेतला त्यातूनच आत्मभान, आत्मशोध, नकार आणि विद्रोह, बांधिलकी हे या प्रवाहातील साहित्याचे स्वरूप विशेष ठरले.

दलित साहित्याच्या माध्यमातून शतकानुशतके दाबून ठेवलेल्या भावनांचा उद्रेक झाला. तो उद्रेक वेगवेगळ्या वाङ्मयप्रकारातून व्यक्त होऊ लागला. हा उद्रेक कविता आणि आत्मकथन या दोन वाङ्मयप्रकारातून अधिक व्यक्त झाला. गतकाळात त्यांनी जे भोगले होते, सोसले होते याची तसेच या 'भोगवट्यास' जबाबदार असणाऱ्या व्यवस्थेविषयीची चीड त्यांनी त्यातून व्यक्त केली. पण कविता या वाङ्मयप्रकाराच्या काही अंगभूत मर्यादा असल्यामुळे हा उद्रेक आत्मकथनातून

अधिक प्रभावीपणे व्यक्त होऊ लागला. त्यातूनच 'आत्मकथन' हा एक नवीन वाङ्मयप्रकाराच दलित साहित्याने मराठी साहित्याला बहाल केला.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने :

आजपर्यंत जवळ जवळ ७०-७५ आत्मकथने प्रकाशित झालेली आहेत. त्यापैकी सुमारे १५ आत्मकथने ही स्त्रियांची आहेत. तसे पाहिले गेले तर 'आत्मकथा' या वाङ्मयप्रकाराचा उदय मिलिंद महाविद्यालयाच्या 'अस्मिता' या वार्षिकांकातून झाला आहे. कारण या वार्षिकांकात खेड्यातील विद्यार्थ्यांनी आपल्या आठवणी सांगितल्या. त्यापैकीच एक असलेल्या प्र.ई सोनकांबळे यांनी त्या अधिक विस्ताराने आणि सलगरूपात सांगितल्या आणि त्यातूनच त्यांचे 'आठवणीचे पक्षी' हे आत्मकथन सिध्द झाले. त्यानंतर मात्र दलित समाजातील अनेकांनी आत्मकथने लिहिली. त्यातून दलित आत्मकथनांची एक लाटच निर्माण झाली. त्यांनी दलित साहित्याचेच नव्हे तर संपूर्ण मराठी साहित्यातील आत्मचरित्रांचे दालन त्यामुळे अत्यंत श्रीमंत होणार आहे.' असे प्रा बाळकृष्ण कवठेकर यांनी नोंदविले आहे. आजवरच्या संपूर्ण दलित आत्मकथांकडे पाहिल्यानंतर यातील सत्यताही पटते.

पुरुषांच्या आत्मकथनांपेक्षा दलित स्त्रियांची आत्मकथने अधिक प्रभावी वाटतात कारण समाजव्यवस्थेने सर्व हक्क नाकारलेला, दास्यात जीवन जगणारा दलित समाज आणि त्या समाजातील शेवटचा घटक स्त्री आहे. दलित स्त्री दलित तर आहेच, पण दलितामधील स्त्री असल्याने दुहेरी शोषण, दुःख तिच्या वाट्याला आले.' त्यामुळे पुरुषांच्या आत्मकथनांपेक्षा स्त्रियांची आत्मकथने महत्त्वाची ठरतात.

दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनांचा विचार करताना दलित स्त्रीचे पहिले आत्मकथन कोणते याबाबत अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. या सर्व मतभेदांचा विस्तृत आढावा डॉ मनोहर जाधव यांनी आपल्या 'समीक्षाग्रंथात'^३ घेतला आहे. त्यानंतर निष्कर्ष नोंदवताना ते म्हणतात, आत्मकथन या संज्ञेनुसार दलित स्त्रीचे पहिले आत्मकथन म्हणून प्रा.कुमुद पावडे यांच्या 'अंतःस्फोट'चा निर्देश करावा लागतो तर आत्मचरित्र या संज्ञेनुसार शांताबाई कांबळे यांच्या 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' या आत्मचरित्राला पहिलेपणाचा मान द्यावा लागतो. जनाबाई गिन्हे यांच्या 'मरणकळा' या आत्मकथनाला भटक्या महिलेचे पहिले आत्मकथन संबोधावे लागते.^४ असे असले तरी पहिले स्त्रीलिखित आत्मकथन म्हणून आपणास 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' याचा उल्लेख करावा लागेल. कारण मे १९८६ ला पुस्तकरूपाने प्रकाशित झालेले पहिले आत्मकथन आहे.

माझ्या जल्माची चित्तरकथा हे शांताबाई कांबळे यांचे आत्मकथन १९८२-८३ या कालावधीत 'पूर्वा' मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध झालेले आहे. तसेच हे

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम । २८५

आत्मकथन दूरदर्शनवर मालिकेच्या स्वरूपातही आलेले आहे. नाजाचे (शांताबाई कांबळे यांचे बालपणीचे नाव) बालपण सातवी पर्यंतचे शिक्षण, आई, मोठी बहीण, वडील यांचा मृत्यु आणि शिक्षिकेपेशा यात आलेले दाहक अनुभव शिक्षण अधिकारी म्हणून निवृत्ती इथपर्यंतचा जीवनप्रवास या आत्मकथनातून उलगडत जातो.

प्रा.कुमुद पावडे यांनी अंतःस्फोट मध्ये विविध प्रकारचे अनुभव चित्रित केले आहे. हे आत्मकथन प्रकाशित होण्यापुर्वी अस्मितादर्श या नियतकालिकामधून क्रमशः प्रसिद्ध झालेले स्फूट लेखन आहे. या आत्मकथनातून काही प्रमाणात स्त्रीवादही डोकावताना दिसतो. कारण लहानपणापासून हुशार असणारी ही मुलगी जातीमुळे कशी उपेक्षित ठरविली जाते. याचे चित्रण या आत्मकथनातून येते. तसेच शिकून मोठे झाल्यानंतर फक्त जातीमुळे कशी हीन प्रकारची वागणूक मिळत जाते याचे चित्रणही या आत्मकथनातून येते. त्याचप्रमाणे घडलेल्या घटनेवर त्यांचे भाष्य करतात त्यातून त्यांच्यावरील फुले-शाहू-आंबेडकर-सावित्रीबाई फुले यांच्या प्रभावाचे दर्शन घडते. हे आत्मकथन एका बाजूला स्वतःचे दुःख तर दुसऱ्या बाजूला समस्त स्त्रीजातीचे दुःख मांडत जाते.

स्त्रियांच्या आत्मकथनातील बेबीताई कांबळे यांचे जिणं आमूचं हे आत्मकथन वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. कारण या आत्मकथनातून लेखिकेच्या वैयक्तिक जीवनाऐवजी मोठ्या प्रमाणात धर्मातरापूर्वीच्या महार समाजाचे चित्रण येते. यापूर्वीच्या कोणत्याही आत्मकथनातून एवढ्या बारकाव्यांसह महारपाड्याचे व तिथल्या रूढी-प्रथांचे चित्रण आलेले नाही किंबहुना भावी पिढीला तत्कालीन समाजजीवन उलगडून दाखविणे, त्यांचे दुःख, वेदना सांगणे हा त्यांचा हेतू असावा असे वाटते. हे आत्मकथन समाजविज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे असे आहे.

मितलेली कवाडे या मुक्ता सर्वगौड यांच्या आत्मकथनाचे स्वरूप थोडेसे भिन्न आहे. कारण त्या सामाजिक कार्यकर्ती असल्यामुळे या आत्मकथनातून मी ऐवजी समाज अधिक प्रगट होतो. आणि त्यांचा हेतूही तोच असावा असे वाटते कारण वैयक्तिक जीवनातील अनेक घटना त्या टाळताना दिसतात. तसेच बालपणीच्या आठवणीत आईवडिलांविषयीचे काही उल्लेख येताना दिसतात. पण लग्नानंतरचे जवळपास सगळे उल्लेख त्यांनी टाळलेले आहेत. त्यामुळे या आत्मकथनातून मी वर म्हणजेच मुक्ता सर्वगौड यांच्यावर प्रकाश पडण्याऐवजी तो तत्कालीन समाजजीवनावर पडलेला दिसतो.

रात्रंदिन आम्हा हे आत्मकथन शांताबाई दाणी यांचे आहे. हे नाव परिवर्तनवादी चळवळीतील अत्यंत महत्वाचे नाव आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मानव

मुक्तीच्या लढ्यात त्यांनी अविवाहित राहून आयुष्यभर काम केले. परिवर्तनवादी चळवळीतील सगळी स्थित्यंतरे त्यांनी अत्यंत जवळून बघितली आहेत. त्यामुळे हे आत्मकथन एका बाजूला त्यांचे जीवन उकलत जाते तर दुसऱ्या बाजूला परिवर्तनवादी चळवळीचे अनेक पदरही उलगडत जाते. त्याचप्रमाणे दादासाहेब गायकवाड यांची व्यक्तिरेखाही या आत्मकथनामध्ये महत्त्वाची आहे. त्यांचे चळवळीविषयी असलेल्या बांधिलकीचे सुंदर चित्र या आत्मकथनातून उभे राहाते.

उर्मीला पवार यांचे आयदान हे आत्मकथन दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनातील अत्यंत वेगळ्या स्वरूपाचे आत्मकथन आहे. २००३ साली हे आत्मकथन प्रकाशित झाले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणानंतर दलित स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या उलथा-पालथीविषयी नेमकेपणाने माहिती या आत्मकथनातून येते. एका सर्वसामान्य दलित स्त्रीला आलेल्या आत्मभानाचे यातील चित्रण स्तिमित करणारे आहे. अर्थात हे आत्मभान आत्मकेंद्री नसून सामाजिक जाणिवेने उजळलेले आहे. लेखिकेचे बालपण कोकणात गेले असल्यामुळे तेथील निसर्गाचे अत्यंत मनमोहक वर्णन या आत्मकथनात येते तसेच तिथली बोलीभाषा, सांस्कृतिक परंपरा, चालिरिती, श्रद्धा अशा अनेक गोष्टी या आत्मकथनातून आपल्यासमोर येतात. थोडक्यात उर्मीला पवार यांनी या आत्मकथनातून आयुष्याचेच आयदान विणले आहे.

मल्लिका अमर शेख यांचे 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय' हे आत्मकथन अनेक अंगांनी महत्त्वाचे आहे. कारण एका बाजूला त्या शाहीर अमर शेख यांच्या कन्या आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला नामदेव ढसाळ यांच्या पत्नी आहेत. या आत्मकथनात दुःख वेदना तर आहेच पण त्यापेक्षा अनेक ठिकाणी 'स्त्रीवाद' ही ठसठसीत स्वरूपात व्यक्त होताना दिसतो.

'मरणकळा' हे जनाबाई गिन्हे यांचे आत्मकथन असून यातून 'गोपाळ' या भटक्या जमातीचे तत्कालीन वास्तव डोळ्यासमोर येते. 'शिक्षणासाठी संघर्ष' हे या आत्मकथनाचे मध्यवर्ती सूत्र आहे. असे वाटते. रूढी, परंपरांनी झगडत, दुःख, वेदना, हाल-अपेष्टा यांच्या 'मरणकळा' सोसत त्यांनी कसे शिक्षण घेतले आणि शिकल्यानंतर कोण-कोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागले याचे चित्रण या आत्मकथनातून येते. तसेच त्यातून 'गोपाळ' समाजाचेही चित्र वाचकांच्या समोर उभे राहते.

या दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी मराठी साहित्य विश्वात मोलाची भर घातली आहे. दलित स्त्रीने आपल्या सर्व वेदनेला अत्यंत तरल, स्त्री सुलभ नैसर्गिक जाणिवेने नेटक्या शब्दात मांडले. या स्त्रियांनीही वेशीबाहेरच्या जगातले बारकावे टिपले. पण स्वतःच्या स्त्रीत्वाच्या मर्यादा त्यांनी काटेकोरपणे जाणीवपूर्वक पाळल्या.

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम । २८७

हिंदू धर्माने लादलेल्या गुलामीतून दलित स्त्री मध्ये पोसत गेलेली अंधश्रद्धा, वाईट रूढी-प्रथा, सासुरवास, पोतराज सोडणे, सटवाई पुजणे इ अनेक गोष्टींचा मात्र खूप मोकळेपणाने उल्लेख अनेक दलित स्त्री आत्मकथनात आढळून येतो.‘ यामुळेच दलित स्त्रियांची ही आत्मकथने वेगळी ठरतात. ही आत्मकथने ‘मी’चे जेवढे चित्रण करत जाते तेवढेच चित्रण ‘समुहा’चेही करते. त्यामुळे एका बाजूला हे आत्मकथने वाङ्मयाचा अस्सल दस्तावेज ठरतो तर दुसऱ्या बाजूला समाज विज्ञानाचाही दस्तावेज ठरत जातो.

ठळक निष्कर्ष :

१. पुरुषांच्या आत्मकथनांपेक्षा दलित स्त्रियांची आत्मकथने अधिक प्रभावी वाटतात
२. सगळ्या हाल-अपेष्टा सहन करत आत्मभान कसे जागृत केले याचे प्रत्ययकारी चित्र या आत्मकथनात दिसते.
३. दलित स्त्रियांनी आत्मकथनाच्या लेखनात वेशीबाहेरच्या जगातले बारकावे टिपले. पण स्वतःच्या स्त्रीत्वाच्या मर्यादा त्यांनी काटेकोरपणे जाणीवपूर्वक पाळल्या दिसतात.
४. काही आत्मकथनामधून जागतिकीकरणानंतर दलित स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या उलथा-पालथीविषयी नेमकेपणाने माहिती आलेली दिसते.
५. या दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी मराठी साहित्य विश्वात मोलाची भर घातली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कवटेकर बाळकृष्ण, दलित साहित्य : एक आकलन पृ.७७
२. लुलेकर प्रल्हाद, वेदनांचा प्रदेश, पृ ३०
३. जाधव मनोहर, दलित स्त्रियांची आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा, पृ ३९
४. उनि पृ ४३
५. गरूड श्यामल, दलित स्त्री आत्मकथने, पृ १३

